

Антон Гецов

СЕМАНТИКО-СИНТАКТИЧНИ ОТНОШЕНИЯ В ПРОТАЗИСА НА ПЕРИОДНАТА СТРУКТУРА

В досегашните проучвания върху същността и особеностите на периодните структури почти без изключения се отбелязва, че елементите в първата им част (протазис) са синтактически еднородни, т. е., че те имат, независимо от лингвистичния си статус, еднаква синтактична функция и са свързани съчинително. Първият от тези признаци се приема безусловно. Еднаквата синтактична функция е обусловена от позиционната идентичност на елементите в протазиса спрямо втората част на периодната структура (аподозис) и от структурния паралелизъм (пълен и непълен), осъществен чрез лексикални, морфологични и синтактични средства, намиращи се понякога в отношение на функционална допълнителност. Структурният паралелизъм често разширява периметъра си, като обхваща и аподозиса, уплътнявайки още повече връзката между протазис и аподозис, което е особено актуално за надфразовите периодни структури*.

Що се отнася до съчинителната връзка, експлицираща съчинителното отношение в протазиса, трябва да се имат предвид две важни обстоятелства.

Първо, асиндетонът, който е релевантен за организацията на елементите в протазиса, предполага изключително засилена значимост на имплицитния смисъл в семантичната структура на протазиса. Това налага при конкретния анализ на отношенията между елементите в протазиса да се направят някои задължителни уточнения. От една страна, пресилено е да се смята както че тези отношения са тъждествени с отношенията, експлицирани чрез съчинителни и подчинителни съюзни средства, така и определянето им като недиференцирани спрямо отношенията на съчинение и подчинение, тъй като системата от смислови отношения в протазиса не се свежда нито само до системата от смислови отношения в

*Надфразовите периодни структури се конструират като текстова, а не като изреченска структура, т. е. функционират като субтекст.

съюзна конструкция, нито само до система от отношения, нерелевантни за съюзна конструкция. От друга страна, „еднородността (респ. нееднородността) не е граматическа категория — тя се основава не на формални, а на логико-семантични признаци“¹.

Второ: „Еднородността не е непосредствен изразител на съчинителната връзка. Синтактичната еднородност създава само предпоставки за съчинителна връзка между изреченията, която, за разлика от еднородността, трябва да има винаги затворена структура и пряко съответствие на съчетанието с взаимосвързани съждения“². Поради това за назоваване на съставните елементи на протазиса се предпочита терминът **еднотипни съставящи**, който е с по-тясно значение от термина синтактически еднородни части. Еднотипността се разглежда в два взаимосвързани аспекта — структурен и семантичен. Вътрешната смислова обединеност между еднотипните съставящи се проявява непосредствено и опосредствано. Във втория случай особена роля играе аподозисът, тъй като именно чрез него като „общ член за реда“ се разкрива имплицитно представената семантична еднотипност в първата част на периодната структура.

Наличието на структурно-семантична еднотипност в частите на протазиса е основна предпоставка за тяхната интеграция и за превръщането им от отделни елементи в монолитно единство, което като цяло взаимодейства с аподозиса, реализирайки двучленна структура. Еднотипните съставящи съществуват само в състава на протазиса, който не само се формира от своите части, но чрез семантико-синтактичната си цялост обуславя синтактичната функция на всяко от еднотипните съставящи.

Взаимодействието между единиците в плана на изразяване и единиците в плана на съдържание в периодната структура се осъществява най-общо чрез три тенденции. Същността на първата тенденция е, че на единиците в плана на изразяване съответствуват по-голямо количество единици в плана на съдържание (елементи на съдържанието, пропозиции). Тази тенденция е релевантна преди всичко за организацията на периодната структура като цяло, тъй като се реализира при свързването на двете ѝ основни части — протазис и аподозис*.

Втората тенденция е свързана с комплексното изразяване на поредица от елементи на съдържанието (пропозиции) или с представянето на един и същ елемент от съдържанието откъм различни негови страни, т. е. налице е съответствие в количеството на елементите на съдържанието и единиците в плана на изразяване. Тази тенденция е релевантна както за

*Синтактико-семантичните отношения между протазис и аподозис са предмет на друго изследване.

организацията на цялата периодна структура, така и за организацията на първата ѝ част.

Третата тенденция е свързана с уточняване, конкретизиране, поясняване на един и същ елемент от съдържанието или само на отделна негова страна, т. е. налице е асиметрия, която се изразява в количествен превес на единиците в плана на изразяване — за експлициране на един елемент от съдържанието се използват няколко повече или по-малко близки по значение наименования (има се предвид повторната номинация на ниво текст). Тази тенденция е релевантна изключително за организацията на еднотипните съставящи в протазиса.

I. Съответствието между елементите на съдържанието и еднотипните съставящи получава конкретен израз чрез обединителните отношения, амплификативните отношения и отношенията на темпорална детерминация.

1. **Обединително отношение.** В протазиса има пълна логико-семантична еднородност между еднотипните съставящи, защото към отношението им като цяло спрямо аподозиса се прибавя и отношението им към първата част на периодната структура, която конституират като равнопоставени нейни части, без да зависят в смислово отношение едно от друго, напр.: „| Доходите на нашите училища ще да влязат в ръцете на правителството и то, разбира се, ще да се разпорежда с тях тъй, щото ходжите, чиновниците и медресетата ще да поглъщат всичко, а ние при всичкия наш труд и пожертвования, ще да изпровождаме децата си да висят над празните ясли на науката и да се учат само на разврат, на робство и на покорност; | програмите на училищата ще да се нареждат от местни правителствени съвети, съставени от различни ефендиета, челебии и чорбаджии под председателството на градския управител или представител на невежеството и не ще да пропускат ни една здрава човеческа истина в храмовете на Минерва; | учителите ще да се избират, изпитват и назначават от съвети, следователно за възпитатели на нашето бъдеще поколение ще да се приемат само лакеи, подлещи, шарлатани и сякакъв вид присмикающи се. || С една дума, наместо полза от училищата, ние ще да имаме от тях такава вреда, щото няма да се мине много време и нашият народ ще да се намери на оная точка от робството, за която няма пример нито в преминалата, нито в съвременната история на човечеството“ (Хр. Ботев); „| Ако ограничим или изхвърлим от живота си отровите, които доброволно поглъщаме, | ако отделим малко повече време на спорта и на здравословното вегетарианско хранене, | ако загърбим излишния стрес в работата и в семейния си живот, || шансовете да избегнем срещата с инфаркта са реални“ (ПП). Елементите от съдържанието, представени от

|| — граница между протазис и аподозис; | — начало на еднотипно съставящо

еднотипните съставящи, се намират в един логически план. Отсъствието на вътрешна смислова и темпорална зависимост предполага свободния им словоред — еднотипните съставящи могат да се локализируют свободно в протазиса, без да разрушат единното цяло или да променят частично или напълно смисъла на съобщението, т. е. налице е свойството обратимост (в смисъла, който влага в този термин Пешковски).

Обединителните отношения са присъщи за периодни структури, които съвпадат с изреченските структури — в тях еднотипните съставящи са винаги усложнени, напр.: „Многогранна в жанрово отношение — лирически миниатюри, балади и поеми, елегии и сатири, драматично стилизирани рапсодии и епиграми; извличаща образи, теми, мотиви от различни културни източници — антични (гръцки и римски), фолклорни и религиозни, източни и западни, обективно-ерудитска или субективно-изповедна; обхващаща цялото многообразие на човешкото битие — раждане, любов, грях, престъпление, самота, копнежи, чувства и размисли, бога и смъртта, красотата и природата, човека и историята, утрото и вечерта — || поезията на Славейков внушава представата за удивително художествено единство, възплъщение е на целостността и целеустремеността на един могъщ творчески дух“ (Св. Игов).

Обединителните отношения в протазиса могат да бъдат вербално изразени чрез последното от еднотипните съставящи, в което наличието на обобщаваща дума или конструкция интегрира съдържанието на предходните еднотипни съставящи, напр.: „Не стига че носи пари в къщи от дъжд на вятър, не стига че постоянно лъха ту на бъчва, ту на пивоварна, не стига че втори месец се мъкне с оная русата от Павликени, дето дори не е руса, ами изрусена, не стига всичко това, || но има нахалството и въпроси да задава!“ (ПП). Примери като този съвсем не са изключения. Обикновено обаче те са с твърде голям обем, което прави задължителна употребата на анафорични елементи във всяко от еднотипните съставящи и на формално изразяване на обединителното отношение чрез последното от тях. В противен случай съдържанието на тези структури трудно би се възприело и осмислило от реципиента.

2. **Отношение на темпорална детерминация.** Характерно за това отношение е, че елементите на съдържанието (факти, събития, явления), представени чрез еднотипните съставящи, се намират в различни темпорални плоскости. Налице е логико-семантична еднородност в протазиса, но липсва обратимост, тъй като словоредът отразява реалната последователност на събитията, напр.: „След като се занимаха с правата на човека у нас, след като отхвърлиха важни държавни дела като вота на доверие на г-син Савов, на министър Димитров, след като отнеха депутатския имунитет на товарищ Луканов и потвърдиха праведността на хер Вълчев, || ето ти заслужен отдиш на депутатите.“; „И чак като го

приближил до лодката, и чак като бръкнал с гола ръка в устата му и прекършил долната му челюст, и чак като му хакнал три удара с греблото по главата, || сомът мирясал“ (ПП).

В изследваните периодни структури често темпоралната детерминация е съпътствувана от отношение на взаимно съответствие, съпоставимост между съдържанието на еднотипните съставящи, което понякога е доминиращо спрямо времевата зависимост, напр.: „Ако XV век е векът на морските открития (открита е Америка), ако XVI век е векът на деспотизма, XVII — век на Просвещението, XVIII — век на революциите, XIX — век на техническите открития и индустриалната революция, || то XX век ще бъде навярно окачествен в бъдеще като столетие на обезщетенията“ (ПП); „Творчеството за деца у Елин Пелин не е само приют на стихотворната му и приказна дарба, |не е само израз на морализаторски и фантастични способности, |не е само израз на гражданско-творчески дълг, нито дори само на присъщата му игрова и шегаджийско-сладкодумна склонност. ||“ Детското му творчество има важно значение за оформяне представата за концептуалната цялостност на неговото творчество“ (Св. Игов).

Темпоралната зависимост се съчетава и с причинно-следствени, резултативни или целеви отношения, които е възможно дори да я изместят от водещото ѝ положение.

3. Амплификативни отношения. За разлика от предходните смислови отношения между еднотипните съставящи при амплификативните отношения е налице непосредствена логическа връзка между тях. В противен случай градацията не би била възможна. Градирането на факти, събития, явления може да бъде субективно (ролята на контекста има решаващ характер) и обективно. Амплификативните отношения най-често са формално изразени, напр.: „|Въпреки трудностите, които срещат, парламентарните комисии творят закон след закон. |Въпреки още по-големите трудности конституционната комисия е навлязла дълбоко в своята високоотговорна работа. |Въпреки всички възможни трудности на пленарните заседания разумът винаги надделява и парламентът като цяло работи полезно. || Тогава защо е този бяс срещу парламентарната дейност?“ (Ст. Продев); „|Те искат предаността да им се плаща, |искат „идеализмът“ да им се плаща, |искат „героизмът“ да им се плаща, |искат да им се плаща, загдето „вярват“, || забравяйки простото правило, че един вярващ не е повече вярващ, след като му се плати за вярването“ (Г. Марков). Амплификативните отношения се експлицират чрез синтактични средства (словоред, синтактичен паралелизъм, съюзни думи), чрез морфологични средства (степени за сравнение, модални глаголи и частици, глаголи, изразяващи различна интензивност на действието), чрез лексикални средства (градуални антоними, лексикални конкретизатори). Най-често обаче изразните средства от различните езикови равнища се съчетават

по своеобразен начин с оглед на конкретната цел, която преследва производителят на речта.

Имплицитната градация се осъществява чрез последователно разгръщане, изброяване на елементи от съдържанието, което се проявява като натрупване, акумулиране. Създава се впечатление за т. нар. нарастващо очакване, напр.: „Щом един човек е казал всичко докрай, щом е изгубил изцяло своя страх пред Злото, щом нищо друго вече не го интересува, освен да е в пълна хармония със съвестта си, || той, този човек, става непобедим“ (ПП). Имплицитно градираните качества в протазиса (искреност — смелост — честност) са предпоставка за непобедимостта на човек. Имплицитната семантична градация задължително е придружена от структурен паралелизъм и почти винаги от актуализатори в началото на всяко от еднотипните съставящи.

Натрупването на еднотипни съставящи с цел акумулиране на напрежение може да се превърне в основен структурно-семантичен похват при изграждането на цялостен текст, напр.: „Да бъдеш сам, но не и самотник, да чуваш тишината на свой роден език, но да я огласяваш на чужди, да прогледнеш, че времето определя пространството, но и пространството — времето, и че то — времето, бива най-рядко линейно, колкото и да е досаден календарът, а най-често — структурно, да се досетиш, че можеш да накараш тази структура да се разпадне и да я замениш с друга, по свой избор, да продължиш сетне да я градиш тайно, за да не те сметнат за луд, и да я задвижиш с едничката разбираема реч, речта на метафорите, многосъставните, но одухотворени и в шегата, и в горчивината от културата на твоя народ, да прозреш, че културата не е мероприятие, че е ценностна система и отгук — интелектуалното поведение на един народ, да не се безпокоиш, че тъй блясват различията между личности и между хора, но да устоиш да наблюдаваш как други се учат и дори самообразоват да бъдат нетърпими, а ти да посещаваш българското килийно училище по търпимост, където най-напред запомни „помогни ми да те възвися“ и с тези думи да влезеш в Световния университет по тази наука, едничка достойна за бъдещето на хората в Европа, която не е територия в света, който не е кълбо, а „душевност и духовност“, да не се скриеш в поучения, а да се възкачваш на голготата на цивилизацията — || ЕТО ТАКЪВ ЗА МЕНЕ Е ПЕТЪР УВАЛИЕВ“ (Ал. Фол).

Градацията може да обхване и цялата периодна структура — тогава почти единствени експликатори на амплификативното отношение са съюзи и съюзни думи.

II. Несъответствието между елементите на съдържанието и еднотипните съставящи получава конкретен израз, когато в организацията на протазиса се установява различна степен на семантична близост, тъй като в първата част на периодната структура се намира само един елемент на

съдържанието, който се повтаря, като отчасти се модифицира. Едно от еднотипните съставлящи е смислов център, а останалите еднотипни съставлящи, които по същество са негови семантични еквиваленти, служат за усилване на комуникативната ефективност на конкретното съобщение. В зависимост от степента на смислова идентичност се обособяват два вида отношения между еднотипните съставлящи — отношение на сходство и имплицативно отношение.

1. Отношение на сходство. Идентичността в семантиката на еднотипните съставлящи се обезпечава от употребата на различни семантични повторения (най-вече при сказуемите), чрез транспозиция на еднотипни съставлящи или само на част от тях, чрез парафрази, напр.: „Макар да не е в напълно диференциран вид, макар да не изяснено добре, || синтактичното отношение в следните изречения безусловно е съчинително“ (ГСБКЕ); „Той притежава остра наблюдателност и описва нещата с почти фотографска точност, обаче описанието му е лишено от оригиналност. |Той разказва естествено и сладкодумно, като щедро навървя епитетите, ала разказът му звучи тривиално. |Той не е лишен от чувство за хумор, но остроумията му са банални. |Той пише леко, като създава към 25 романа, без да броим новелите, ала това не е нищо повече от лекотата на един обигран публицист. || Неговият стил е като стила на онези автори, за които се казва, че нямат стил“ (Б. Райнов). Очевидно е почти пълното семантично твърдение между еднотипните съставлящи, което прави и словоредът им по-свободен. По-често семантичното сходство се установява имплицитно — по асоциативен път, напр.: „Хората гледат със страхопочитание палитрата с блажни бои, понеже не могат да си служат с тях. |Хората се удивляват как от купчина глина се ражда човешка фигура и са готови да оприличат скулптора на Бог-отец. |Хората немеят пред композитора, изтръгващ от клавишите на пианото една мелодия, която никога и никъде по-рано не е звучала. || А писателят не прави нищо друго, освен да реди думи — думи, познати на всички ни, думи, каквито всеки от нас би могъл да изрече“ (Б. Райнов); „Ако на шампиона по тенис се счупи ракетата, ако дузпата бъде пропусната, ако някоя невъзмутима котка мине преди тържественото шествие — || тогава усещаме приятното чувство, че даже и царете не са застраховани от неприятности“ (ПП). Еднотипните съставлящи в тези периодни структури са всъщност повърхнинна реализация на една дълбинна структура — отношение между варианти и инвариант.

Не са редки случаите, при които сходните по семантика еднотипни съставлящи имат строго установен словоред, тъй като аподозисът, който често е резултат от парцелация, се отнася пряко само към последното от тях, а то структурно (чрез синтактичния паралелизъм) и семантично (чрез семантичните повторения) опосредствува връзката меж аподозиса и останалите еднотипни съставлящи, напр.: „Така се прави реклама, така се

поддържа интерес, | така се провокират хората да се вълнуват и следят футболната игра. || Защото тя е създадена преди всичко за зрителите“ (ПП).

2. **Имплицативно отношение.** Отношенията на пълно или почти пълно сходство в семантиката на еднотипните съставящи са сравнително рядко явление (причините са от комуникативно естество). По-често синонимните отношения възникват между смислово неравноправни еднотипни съставящи. Разгръщането на елемента от съдържанието, представен обикновено в първото еднотипно съставящо, става посредством детайлизацията му чрез останалите еднотипни съставящи. Целта е да се информира по-пълно, по-подробно за понятието от първото еднотипно съставящо или за съдържанието му като цяло. Тази детайлизация може да се осъществи паралелно, напр.: „Ако ви бие парата, тръгнете по света, ходете и гледайте — | там, дето най ви хареса, | там, дето водата най ви се услади, | там, дето въздухът най ви опие, | там, дето небе и планина в най-чудна среща се срещат — || там е моят край“ (М. Семов), „| Когато ти пееше, ние разбирахме на какво е способен българинът, оставен да се развива на свобода. | Когато ти пееше Верди, хората проумяваха и почувстваха какво всъщност означава ренесансът. | Когато ти пееше Мусоргски, хората състрадаваха и усещаха трагедията на един изтерзан от векове народ. | Когато ти пееше православните песнопения, човеците виждаха Бог. || Защото ти направи за вярата много повече от цялото ни духовенство, за България — много повече от всичките ни съвременни политици“ (Г. Данаилов). Съдържанието на първото еднотипно съставящо, което е представено твърде синтезирано, се конкретизира по един и същ начин от останалите еднотипни съставящи.

Детайлизацията може да се осъществи и плавно, постъпателно, напр.: „| Като изхожда от съвсем правилни постановки за функционирането на езика като „инструмент на комуникацията“, | като отбелязва, че „човек говори, за да запознае другите със своите нужди, желания, безпокойства, да сподели своите впечатления“, | като набляга на ролята на всеки езиков факт в реалната комуникация, || А. Мартине в конкретното си описание (може би съзнателно) се придържа много близко до граматиката на езика, при това не на голяма дистанция от инвентара на традиционната граматика, без да обръща достатъчно внимание на всички (и неграматични) средства за изразяване на определени смислови категории“ (Б. Кръстев); „| Някога театърът бе развлечение. Някога театърът бе сбор на модите и музейните рядкости. | Някога театърът искаше да бъде копие на живота. || Но художествената потреба на времето наложи великия преврат в театъра — и днес ние имаме един нов театър“ (Г. Милев). Основната информация, чийто носител е първото еднотипно съставящо, присъства експлицитно или имплицитно във всяко следващо от

еднотипните съставящи. Организацията на елементите в протазиса наподобява постепенното фокусиране на телеобектив — смътният и неясен в началото „образ“ придобива все по-конкретни, по-прецизни и осезаеми измерения.

Еднотипното съставящо, което експлицира основния елемент от съдържанието, може да стои както в началото, така и в края на протазиса. То предава в най-общ вид съдържанието на останалите еднотипни съставящи, квалифицира събитията, представени чрез тях или пък им дава оценка, напр.: „И така — в този тежък за нацията момент, когато се опитваме да си върнем основните икономически, политически, нравствени и др. принципи, съграждащи правовата и демократична държава; |сега, когато човек може най-после свободно да изразява и защитава правото си на индивид със собствено мнение и чувствителност; |сега, когато е най-трудно, || любимият повик, есплоатиран от бивши и днешни управляващи, е: „Оле-ле, българската култура загива! Няма пари!“ (ПП); „|Знае ли разбеснелият се чиновник колко е печалбата на един вестникопродавец днес, та се опитва да му я отнеме цялата? |Знае ли той, че отнема поминъка на хиляди безработни? |Знае ли, че посяга на свободата на словото? || Ако знае, значи извършва умишлено престъпление и трябва да му се потърси отговорност“ (ПП). В тези периодни структури последното от еднотипните съставящи се свързва пряко с аподозиса, а останалите еднотипни съставящи се свързват с него опосредствувано.

В ексцерпирания материал са налице и периодни структури, в които се извършва „свиване“ (респ. „разширяване“) на елемент от съдържанието, локализиран в едно от еднотипните съставящи, но то, за разлика от предходните случаи, се намира в интерпозиция, напр.: „|Демел не е поет като всеки поет; |той не е поет, който плете вълшебни песни из чувствата на преживелиците на своето собствено сърце; |той не е Орфей, който смирява с чаровния си глас и дивите зверове; |той не е поет; |той не е писател: || той е пророк“ (Г. Милев). Второто и третото еднотипни съставящи служат като илюстрация на първото еднотипно съставящо, което експлицира твърдение в най-общ вид, а четвъртото и петото еднотипни съставящи затварят протазиса, дублирайки общия характер на съдържанието в първото еднотипно съставящо.

БЕЛЕЖКИ

¹ Е. Н. Ширяев. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. М., 1986, с. 33.

² Н. С. Поспелов. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений. — В: Вопросы синтаксиса современного русского языка, М., 1950, с. 334.

ЕКСЦЕРПИРАНИ ИЗТОЧНИЦИ

- Хр. Ботев. Събрани съчинения в три тома. С., 1976
Г. Данаилов. Убийството на Моцарт. С., 1982
Г. Марков. Литературни есета. С., 1990
Г. Милев. Съчинения в три тома. С., 1975 — 1976
Св. Игов. История на българската литература. С., 1991
Б. Райнов. Тайната. С., 1984
ПП — периодичен печат